

Кримінологічна асоціація України

О. М. ЛИТВИНОВ, Ю. В. ОРЛОВ

**НАРИСИ
З КРИМІНОЛОГІЇ
ПОСТМОДЕРНУ**

Харків
«Право»
2019

УДК 343.9:141.78

Л64

*Рекомендовано до друку рішенням правління
Кримінологічної асоціації України
(протокол № 8 від 25 липня 2019 р.)*

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор *О. О. Житний*
доктор юридичних наук, професор *А. М. Яценко*

Литвинов О. М.

Л64 Нариси з кримінології постмодерну / О. М. Литвинов,
Ю. В. Орлов. – Харків : Право, 2019. – 278 с.

ISBN 978-966-937-758-6

У наукових есе розглянуто комплекс теоретичних питань, що потрапили до зони турбулентності кримінології постмодерну, де панують морально-правовий релятивізм і світоглядна фрагментованість, вульгаризований практицизм, волюнтарний прагматизм. Цілком очевидною є тенденція до все більшого проникнення симулякрів у різні царини суспільних відносин, їхньої ціннісної деформації, відриву людини від природних основ свого життя на користь віртуальних конструктів проживання у світі постправди, кримінологічні споглядання й опис якого подано на сторінках цього видання.

Для науковців, практичних працівників, викладачів, курсантів, студентів і широкого кола читачів, які цікавляться кримінологічною проблематикою.

УДК 343.9:141.78

© Литвинов О. М., Орлов Ю. В.,
2019

© Оформлення. Видавництво
«Право», 2019

ISBN 978-966-937-758-6

Intrada

Ми зараз переживаємо період переходу від епохи Модерну до Постмодерну. Наша свідомість, наша освіта, наше суспільство (епістема, як це зветься в науці) – значною мірою це ще Модерн: ми віримо у науково-технічний прогрес, віримо в краще, віримо в те, що час лінійний і що є якісь позитивні факти. Насправді цього вже давно не існує. Десь на початку ХХ ст. вчені (і фізики, і лірики) усвідомили, що Модерн – це міф, усе насправді розвивається зовсім по-іншому. Колись епоха Модерну, яка розуміла себе в категоріях поступово-поступального розвитку, еволюції, закінчиться, і настане інша епоха. Але яка? Уперше про неї заговорили в 60-х рр. минулого століття і назвали її Постмодерном. У ньому змінюється все: змінюється час – ми думаємо, що він тече рівномірно, насправді ж – хвилеподібно; ми думаємо, що людина – це якийсь індивід (неподільний), насправді ж – це складне утворення, і нами керують різні структури (пригнічені бажання, комплекси, потреби, колективне несвідоме або навіть соціальна свідомість). Поступово сукупність цих інтуїцій почала складатися в чітку послідовну теорію. Поки цю теорію розуміють і поділяють еліти – інтелектуали, вчені, філософи. Але все більше і більше ми відчуваємо її вплив на наше життя. Наприклад, на засоби масової інформації, адже вони вже багато в чому постмодерністичні, бо першими перейшли від загальної раціональності, де нагромаджуються знання, до локального її різновиду, що триває дуже короткий період і нагадує перемикання програм пультом від телевізора, коли розрізнені образи складаються в хаотичну картину світу. Завдяки цьому нам прищепили потребу мислити не цілісними категоріями, а враженнями, цікавинками. Усе це – мала раціональність. Поступово все людство, культура, ідеологія,

політика, час, простір переходять у нову форму. Замість світу ми маємо справу з екстравагантним ансамблем, що складається з розрізнених інструментів, де вже немає чітких встановлених зв'язків, а лише рецепція фрагментів. Настав час осмислити цю нову парадигму, яка неминуче впливатиме на нас.

Зараз багато говорять про Постмодерн, але плутають із ним щось інше (наприклад, мовні тренди або тенденції в культурі). Проте ця епоха тотально і нещадно на нас насувається. І в ній уже немає ані звичної для нас людини, ані звичного нам часу, немає звичного суспільства, немає звичного простору, немає звичного знання, немає звичних інститутів – усе перетворюється на нові постформи. Ось для того, щоб описати Постмодерн як нову парадигму, що невинно насувається, ми замислили написати цю книгу. Вона являє собою інший науковий матеріал, перегляд основних проблем сучасної кримінології у стилістиці постмодернізму. Але це не *посткримінологія*, не апокаліптичний сценарій, не картина того, на що перетворюються кримінологічні знання. Читачів цієї книги ми собі уявляємо як людей, які бажають осягти сучасну реальність у її повсякчас рухомій, часто непередбачуваній частині. Книга має бути цікавою і для політиків, економістів, правоохоронців, вчених (само собою), і для представників контркультури, які хочуть зрозуміти цей сегмент реальності. Книгу адресовано тим, хто прагне з'ясувати, де ми знаходимося, до чого рухаємося та на що нам очікувати. Це практична річ, адже без розуміння тих глобальних процесів, що відбуваються в Постмодерні, ми просто є людьми, беззахисними перед самими собою. Нас обабіч атакує цей «пост»: з одного боку – *постсуб'єкт* зсередини, адже структура старого суб'єкта рухнула, і замість неї з'яє діра, а з іншого – *постсвіт*, реальність, розвалена на наших очах, що мімікрує у складну гротескную низку образів, яка переставляє щось-небудь осмислене нам повідомляти. Світ перетворився на інформаційне суспільство. Але інформація – це знання, позбавлене сенсу. Вона спадає на нас величезними потоками. І немає часу на її розуміння, дешифрування, має місце скорочення інтерпретаційних схем. Відповідно світ все більше починає на нас тиснути і підривати наше уявлення про нього. У нас є багато фактів, які

ніяк не зводяться, суперечать один одному. Зрештою, Постмодерн настає тоді, коли людина опускає руки, пасивно здається перед потоком інформації, що починає повністю формувати її світогляд. Людина стає не суб'єктом інформаційного обміну, а споживачем інформації, її об'єктом, якого ця інформація перемелює в капусту. Безліч таких об'єктів перетворюються на шизомасу. Люди, які відмовляться від раціонального знання, будуть жити як бульбові рослини в абсолютно шизоїдному світі, де «Я» буде розмазано по безлічі предметів.

Ось це на нас очікує, але в чому ми знаходимося в світі такої реальності вже зараз. Звичайно, ще наполовину ми мислимо категоріями Просвітництва, але Постмодерн уже тут. Тому той, хто хоче зазирнути в завтра, яке вже настало, повинен познайомитися з цією книгою. Переконані, що ясність прийде, та попереджаємо, що ця ясність трагічна. Проте вона дуже важлива, бо без неї невідчутною є і сама трагедія. А якщо ця ясність буде, і ми зрозуміємо, до якої безодні занурюємося, ми зможемо відчутти світлий смуток падіння. А це вже щось ...

Автори

Наука «кримінологія» в контексті викликів епохи постмодерну

Будь-яка наукова теорія завжди претендує на всеосяжність і обов'язковість, на універсальність і глобальність, на облігативність та імперативність. Претендування на те, що мислитель говорить від імені *Істини*, у ньому говорить сама *Істина*, притаманне не тільки давньогрецьким філософам, християнству та ісламу, що піднесли універсалізм до принципу етики, але й творцям науки, яка поширила принцип класичної раціональності на весь світ – від Всесвіту до суспільства.

Парадокси глобалізації кореняться у формуванні універсалістського способу мислення, що тяжіє до побудови одинірних моделей багатовимірного світу, до опису гомогенного світу з гомогенним простором і з однорідним фізичним часом. Класична наука нехтувала плюралізмом думок і поглядів, вона шукала ту єдину теорію, яка пояснить усе й назавжди¹.

Постмодернове трактування місця, ролі та значення науки кримінології буде нами здійснене в контексті тих змін, що відбулися в сучасній науці, її методології та філософії. Одна з таких досить радикальних змін – інше трактування *мислення*, яке розуміється відтепер як нелінійний процес, що включає в себе не тільки розриви, але й несподівані «прориви» до розуміння. На протигагу класичному розумінню мислення як лінійного ланцюжка міркувань (найбільш очевидно поданому в дедуктивно-аксіоматичному методі викладу, перш за все в геометрії Евкліда, що є панівною в сучасній середній школі) мислення починає трактуватися як нелінійна організація актів міркування, втілювана в *дискурсі* – новій одиниці аналізу актів обдумування й осягнення різних сенсів.

Зазвичай виділяють три форми раціональності, яким відповідають три періоди в розвитку наукового знання або три

¹ Хокінг С. Теория всего. СПб. : Амфора, 2014. С. 4.

парадигми наукової раціональності, що послідовно змінюють одна одну. Їм відповідають три рефлексивних образи науки. Виникнення й розгортання нового знання щодо дійсності аж ніяк не пов'язано з елімінацією попередніх форм освоєння дійсності разом із виникненням нової форми.

У складі наукового знання того чи іншого періоду завжди існували й існують розриви раціональності й «епістемологічні розриви». Вони виражаються в тому, що між різними теоріями, які претендують на універсальний статус, немає жодної відповідності. Зрозуміло, що в ході розвитку наукового знання галузі та методи дослідження, які ще вчора мали вигляд екзотичних чи принаймні нетрадиційних, стають пріоритетними, зміщуючися з периферії до центру науки, і навпаки, ті, що вчора були пріоритетними, потрапляють на узбіччя.

Попри всі свої когнітивні та епістемологічні розриви класична наука була одним із чинників глобалізації механічного способу пояснення, лінійного способу мислення та формування механістичного світогляду. Вона екстраполювала на весь світ – і природний, і соціальний – принципи механіки¹. Так виникла не тільки фізика, хімія і біологія, але і кримінологія, розчленована на соціальну статичку і динаміку.

Наукові комунікації мислилися як комунікація всередині «невидимого цеху», яка не замикається в національних кордонах, є міжнародною за своєю суттю й існує в особистому листуванні й міжособистісних контактах. Вчені різних країн брали участь у географічних експедиціях, колонізаторських військових походах до інших країн (як експерти), різних міжнародних проектах (наприклад, до міжнародного проекту з вимірювання геофізичного магнітного поля Землі долучалися представники 28 країн), підготовці іноземних студентів, керівництві практикою аспірантів і стажуванні молодих вчених (приміром, Л. Ландау стажувався у Н. Бора). Трансфер учених у процесі створення нових ідей мав значні

¹ Вагнер Г. Соціологія: к вопросу о единстве дисциплины. *Социологический журнал*. 1996. № 3/4. С. 66.

розміри. Для класичної науки був характерний також інтенсивний обмін науковими публікаціями.

Особливостями класичної науки в цілому і кримінології зокрема на цьому етапі назвімо:

- розуміння предмета дослідження як вивчення речей і процесів самих по собі;

- підпорядкування реальності універсальним законам, що характеризують закономірності природних речей, їхніх відносин і природних процесів;

- мету науки – формулювання цих законів, мету кримінології – відкриття соціальних законів, що керують проти-правною поведінкою людини;

- лінійну екстраполяцію цих законів на інші галузі;

- дистанцію між теоретичним та емпіричним рівнями знання та мови;

- свободу емпіричних досліджень від ціннісних суджень і ґрунтованість їх на дослідному спостереженні й експерименті, що передбачають кількісний вимір, здійснюваний за допомогою приладів та інструментів;

- дуалізм мислення й матерії – *res cogitans* і *res extensa*;

- акцентування на пошуку інваріантної, стійкої, ідентичної субстанції, що виражається в мінливих атрибутах і властивостях;

- трактування часу як оборотного, оскільки часовий параметр несуттєвий для розуміння природних речей і процесів;

- трактування повторюваності, стабільності й рівноваги як фундаментальних характеристик природних і соціальних процесів;

- розуміння процесів як лінійних і підпорядкованих механізму рівноваги за тієї особливості, що розбалансована система прагне повернутися до стану рівноваги;

- сприйняття ідеї балансу сил як центральної;

- можливість визначити те, якими вже були або ще будуть просторово-часові та кількісні характеристики будь-якого процесу, зокрема й соціального, за умови, що відомо закони й початкові умови.

Класична кримінологія припускає, з одного боку, орієнтацію на досягнення природних речей і процесів самих по собі, а з іншого – елімінацію з пізнавальних актів того, що має якесь відношення до суб'єкта пізнання (його заангажованості, інтенцій, волі, емоцій тощо). Прагнення нейтралізувати акти пізнання, «очистити» їх від усіх некогнітивних чинників (соціальних, соціально-психологічних, антропологічних) набувало різної форми (від виявлення Ф. Беконем різних «ідолів» до аналізу І. Кантом структур теоретичного знання як «чистого розуму»).

Класичний образ науки перетворив методи кримінологічного аналізу на *дослідницьку програму* і потім на *методологію науки*, з позицій якої вже оцінюється будь-яке досягнення наукового знання, а специфічна методологія стає критерієм науковості. Мислення за схемою «іншого не дано» догматизує будь-які наукові засоби і методи, перетворюючи їх на живу істоту наукового знання як такого. Класичний образ науки зумовив настанову класичної кримінології на розуміння інваріантних, стійких і універсальних законів природи і суспільства домінантою будь-якої власної теорії. При цьому постулювалось, що пізнання універсальних законів і знання початкових умов того чи іншого природного процесу дозволяє здійснити як передбачення параметрів процесів, що ще не настали, так і ретроспективний опис тих процесів, що вже минули.

Некласичну науку представлено найперше у *квантовому способі* опису реальності. Її особливостями є:

– принципова відмова від будь-яких пошуків визначення того, чим є об'єкт, поза спостереженням, за допомогою експериментальних настанов;

– можливість через експериментальне спостереження виявляти хвильові властивості об'єктів;

– створення «фізичної реальності» об'єктів через процедуру спостереження та свідомість спостерігача разом із вимірною процедурою;

– фундаментальне значення взаємодії між інструментом, об'єктом, спостерігачем та інтерпретатором, які є включеними в цю взаємодію, проводячи дешифрування «слідів» об'єктів, і конструюють інтерпретацію розуміння їх;

– визнання важливості процедури розуміння та мови інтерпретації в усіх пізнавальних актах, що передбачає як відмову від двозначної логіки на користь тризначної логіки для вирішення парадоксів і створення особливої «системи», так і «конфлікт інтерпретацій», пов'язаний із відмовою від протиставлення процедур пояснення й розуміння, існуванням множинності інтерпретацій;

– введення «стріли часу» в розуміння суспільних і природних процесів, акцент на їхній незворотності, зокрема й актів вимірювання як актів взаємодії макро- і мікросистем.

Некласичний образ науки наведено в різних філософських концепціях наукового знання, у яких підкреслюється залежність пізнавальних актів від практично-життєвих контекстів – *спостереження, інтерпретації, експериментальних настанов* тощо. Підкреслюється фундаментальна роль спостерігача, включеного разом зі своїми засобами і приладами, мовою і процедурами розуміння в пізнавальну взаємодію, евристична роль математики та різних видів моделювання не тільки для здійснення експериментів, а й для тлумачення їхніх результатів.

Варто зазначити, що соціальні та гуманітарні науки вже давно мали справу з тими методологічними питаннями, з якими зіткнулися в першій половині ХХ ст. точні науки: у них велике місце належало методам включеного спостереження, вони звернули увагу на значення «конфлікту інтерпретацій» під час визначення змісту наукових дисциплін та статусу їх, вони вже давно відзначили значущість мови як у спостереженні, так і в інтерпретації даних соціальних і гуманітарних наук, підкресливши «додатковість» мови опису. Ідея додатковості, що протистояла альтернативності способів опису й аналізу, знайшла свою реалізацію в критиці антитетичного способу мислення, який з позиції

«істинності» й «хибності» оцінював співвідношення наукових теорій. Наприклад, Е. Дюркгейм писав, маючи на увазі генезис органічної солідарності з поділу праці: «Лише відмінності певного роду відчують взаємне притягання, а саме відмінності, які доповнюють одна одну, а не суперечать одна одній і не виключають одна одну»¹. У соціальних науках затвердилася методологія, що виходить з опозицій під час вивчення інваріантної структури людської свідомості на різних етапах її історії, з фундаментальності ідеї про дуальні форми (Клод Леві-Строс²). Навіть у структуралізмі утвердилося *антитетичне мислення*. Натомість у постструктуралізмі принцип додатковості (complementary) заміщується у Ж. Деррида ідеєю «поповнення» (supplement)³, що поєднує в собі два сенси – «заміна» (substitute, тобто витіснення одного елемента іншим), і «додавання» (addition) – до повного зв'язку всіх елементів. Таке трактування роботи мислення знову-таки зводиться до утвердження стратегії «тоталізації», що уособлена в «ланцюжку заповнення» зміною «переживань цілісності» бажаною цілісністю, але не у досягненні певної цілісності. Тому постструктуралістська методологія «деконструкції» Жюлія Дельоза⁴ не має нічого спільного з методологією додатковості, а отже, навряд чи справедливі оцінки цих форм методології як різновидів антиепістемології⁵.

Спосіб думки, розвинений у цей період, уперше гостро поставив питання про зміну категорійного і методологічного апарату науки кримінології в контексті постановки проблеми універсальності термінології. Точні науки дали

¹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. *Постнаука*. URL: <https://vnp-politstudies.nethouse.ru/static/doc/0000/0000/0134/134389.28ords6d1k.pdf>.

² Леві-Строс К. Л. Структурная антропология / пер. с фр. Вяч. Иванова. М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 32.

³ Деррида Жак. Голос и феномен. *Библиотека Электронной литературы*. URL: <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%94/derrida-zhak/golos-i-fenomen>.

⁴ Делёз Жиль, Гваттари Феликс. Анти-Эдип. Капитализм и шизофрения / пер. с фр. Д. Кралечкина. Екатеринбург : У-Фактория, 2007.

⁵ Plotnitsky A. Complementarity: Anti-Epistemology after Bohr and Derrida. London, 1994.

потужний імпульс для пошуку нових закономірностей наукового кримінологічного знання і складання нового – неklasичного образу цієї науки.

У наші дні все більше і більше домінує новий тип раціональності, нове ставлення до знання – постнекласичний образ науки. Але це аж ніяк не означає, що класична наука вичерпала свій евристичний потенціал і свою силу. У межах своїх прерогатив і своєї методології класична наука цілком ефективна – важливо лише усвідомлювати її межі та можливі (зокрема, і негативні) наслідки перевищення повноважень класичної раціональності та впливу забобонів лінійного мислення¹.

Особливостями постнекласичної кримінології є:

- ґрунтованість науки на принципах нової раціональності – принципах нерівноважності, нестійкості, генезису;
- нестабільність, еволюція та флуктуація як фундаментальні характеристики природних і соціальних процесів;
- перетворення незворотності часу на домінанту наукових досліджень, що передбачає її розуміння як джерела порядку, системної складності й самоорганізації, нелінійності динаміки складників саморозвитку;
- перехід до дослідження відкритих, нерівноважних, складних систем, що володіють здатністю до самоорганізації та еволюції;
- фіксація в синергетиці різних сценаріїв еволюції в межах квазіперіодичних режимів функціонування об'єктів у випадковому середовищі, де виникають феномени безладу і стрибкоподібного мимовільного переходу до впорядкованого руху, що супроводжується кооперативним ефектом;
- виникнення в складних системах когерентного руху, що приводить до руху від хаосу до порядку і до утворення структур;
- наявність біфуркацій, тобто точок перебудови системи, де якийсь параметр системи перевищує критичне значення,

¹ Мелик – Гайказян И. В., Мелик – Гайказян М. В., Тарасенко В. Ф. Методология моделирования нелинейной динамики сложных систем. М. : Физматлит, 2001. С. 63–66.

де фіксується множинність можливих шляхів еволюції та здійснюється вибір траєкторій еволюції системи, який не обмежується тільки флуктуаційними змінами, що зумовлює відмову від визначеності майбутніх станів природних і соціальних процесів.

Формування синергетики і теорії дисипативних (когерентних) структур дозволило у кримінологічних теоріях побудувати *моделі самоорганізації*, у яких не тільки враховано порушення принципу *суперпозиції*, але і виявлено ті ефекти, яких не пов'язано із зовнішнім впливом і які зумовлюються спрямованою флуктуацією одного з чинників. Саме завдяки синергетиці в центр науки кримінології було поставлено дослідження незворотних процесів, що характеризують і особу, і суспільство, і культуру, і політику, і злочинність¹.

Образ світу у кримінології, у якому акцентується на інваріантних, стійких структурах і вбачається у процесах щось похідне і вторинне, змінився іншим способом мислення – образом світу, що виходить із моделей нестійкості та зміни.

Стратегія *«тоталізації»*, що лежить в основі наукового пошуку класичної кримінології та науки загалом, кардинальним чином змінилася. Наукове знання постає як безперервний *потік інновацій*. Тому ядром сучасної філософії науки є аналіз процесу наукового дослідження. Замість орієнтації класичного способу мислення на побудову єдиної, узагальненої системної теорії постнекласична наука в епоху постмодерну висуває на перший план проблемно орієнтовані дослідження. Їх спрямовано на досягнення соціально значущих цілей або вирішення завдань, важливих із позицій внутрішньої логіки науки.

¹ Українська кримінологічна енциклопедія / за заг. ред. В. В. Чернея, В. В. Сокурєнка ; упоряд. О. М. Джу́жа, О. М. Литви́нов. Харків ; Київ : Харк. нац. ун-т внутр. справ ; Нац. акад внутр. справ ; Кримін. асоц. України ; Золота миля, 2017. С. 596.